

УКРАЇНСЬКИЙ НЕКРОПОЛЬ МОСКВИ (до постановки проблеми)

Григорій Сергійчук

УДК 726.8(470-25)

У статті окреслено проблему досліджень некрополів видатних українців, особливо щодо поховань за межами України. Особливу увагу спрямовано на вивчення захоронень українців у Москві та в її околицях. Описано відомі поховання в монастирях; здійснено докладний перелік поховань на найпрестижніших московських кладовищах.

Ключові слова: некрополістика, український некрополь, монастирі Москви, Кремлівська стіна, Новодівичий цвинтар.

В статті очерчена проблема досліджень некрополей выдающихся украинцев, особенно относительно захоронений за пределами Украины. Отдельное внимание отведено изучению погребений украинцев в Москве и ее окрестностях. Описаны известные захоронения монастырей; более детально перечислены погребения на самых престижных московских кладбищах.

Ключевые слова: некрополистика, украинский некрополь, монастыри Москвы, Кремлевская стена, Новодевичье кладбище.

The article brings up the question of researching the necropoleis of outstanding Ukrainians, especially concerning the burial places outside Ukraine. A special attention is directed to studying the Ukrainian graves in Moscow and its outskirts. There is a description of noted burial places in monasteries, and a detailed list of the tombs in Moscow most prestigious cemeteries has been made.

Keywords: necropolis studies, Ukrainian necropolis, monasteries of Moscow, the Kremlin wall, the Novodivochy Convent.

Із часів античності великі міські кладовища, зокрема такі, де було поховано чимало відомих особистостей, називали некрополями (з грец. — місто мертвих). Значно пізніше під цією назвою почали видавати довідники про місце народження, смерті й поховання видатних історичних і культурних діячів. Згодом сформувалася і спеціальна допоміжна історична дисципліна — некрополістика, яка вивчає, головним чином, меморіальні цвинтарі (некрополі), що надзвичайно важливо для історико-генеалогічних (біографічних) досліджень.

В умовах бездержавності українська некрополістика не мала сприятливих можливостей для розвитку, бо саме зацікавлення похованнями видатних українців насторожувало більшовицьку владу. З огляду на це відповідні дослідження, як правило, ентузіасти здійснювали приватним шляхом. Зокрема, безцінну працю «Некрополь України» залишив по собі уродженець Зарубинців, що колись перебували в Липовецькому повіті на Київщині (нині — Монастирищенський р-н Черкаської обл.), М. Кутинський. Людина,

яка зазнала переслідувань від сталінського режиму, поселившись із 1959 року в Москві після повної реабілітації, до кінця життя збирала матеріали до вищезазначеної праці. Як зауважив І. Шишов, «він не лише вивчав усілякі архіви, а й досліджував чимало сільських і міських цвинтарів, розшукуючи тих, хто причетний до нашої складної історії та культури. До того ж Михайло Іванович знав кілька європейських мов, мав феноменальну пам'ять — міг цитувати уривки з книжок, прочитаних ще в своїй молодості» [6, с. 133]. Починаючи з 1990 року, у журналі «Дніпро» (за редакцією І. Шишова) декілька років, з невеликими перервами, друкували окремі матеріали з вищезгаданої праці М. Кутинського про поховання кращих синів і дочок українського народу. На жаль, безцінний доробок і досі не вийшов окремою книгою.

Дещо згодом з'явилися публікації про поховання неординарних людей України В. Жадька [3–5]. Історичний науковий довідник «Український некрополь», з переднім словом академіка І. Дзюби, — перше видання в Україні,

у якому започатковано облік місць поховань та подано відомості про видатних осіб, які за життя чимало зробили для України: учених, митців, літераторів, лікарів, відомих політичних і громадських діячів, що навіки спочили за межами держави, і, звісно, в Україні. Загалом — це 1 тис. персоналій та світлин надгробків на могилах відомих українців, похованих в Англії, Франції, Мюнхені, Банд-Бруді (США), а також на Ольшанському, Краківському, Празькому, Личаківському, Байковому та інших кладовищах [4]. Однак у цьому довіднику не названо багатьох видатних українців, які спочивають вічним сном, скажімо, у Росії, насамперед представників науки і техніки ХХ ст. Так, похованням українців у Москві присвячено лише дві сторінки. При цьому не згадано, наприклад, про поховання в російській столиці таких видатних конструкторів-українців, як тричі Героя Соціалістичної Праці Микола Духова (1904–1964), двічі Героїв Соціалістичної Праці Сергія Корольова (1907–1966), Валентина Глушка (1908–1989), Володимира Челомея (1914–1984), Михайла Янгеля (1911–1971) [4, с. 80–82].

Водночас навіть побіжний аналіз засвідчує, що багато наших земляків знайшли останній спочинок саме в Москві. Своім внеском у розвиток світової культури й науки вони заслуговують на згадку вдячних земляків. Тим паче, що подібне дослідження вже виконане щодо Санкт-Петербурга [10]. Це ілюстроване видання — перший приклад системного огляду та опису поховань у Санкт-Петербурзі знаних діячів українського походження. Деякі із цих могил добре впорядковані, інші — потребують негайної уваги, ще інші, на жаль, уже втрачені для нас. Природно, подібні проблеми існують і щодо українських поховань у Москві. Зокрема, якщо врахувати, що наприкінці ХVІІ ст. в Москві було 300 цвинтарів [2]. Тож розпочинати потрібно вже тепер, принаймні з постановки даної проблеми. Цьому й присвячена наша публікація.

Очевидно, що сліди українських поховань у Москві необхідно було б шукати із часу її за-

Могила конструктора ракетно-космічної техніки акад. В. Челомея на Новодівичому цвинтарі в Москві

снування — 1147 року, адже з київським князем Юрієм Долгоруким тоді заклали це місто численні русичі. Однак рештки тих могил давно розвіяв час, відтак можемо предметно вести мову лише про цвинтарі, які збереглися при найдавніших монастирях Москви. Саме в них трудилися представники української духовності, що почала «залити» Московщину із середини ХVІ ст. За висловом Юрія Шевельова, «великий і розмашний плян культурного завоювання розлогої і військово-сильної Москви був задуманий українською інтелігенцією ще з кінця ХVІ ст. Заради цього пляну був спинений рух літературної мови в напрямі зближення її до народної мови і були відновлені церковнослов'янські первні літературної мови трудами Лаврентія Зизанія, Памви Беренди, а передусім Мелетія Смотрицького. Заради цього київська інтелігенція творила міт двох Росій — Малої і Великої, — бо цей міт був створений таки передусім в Україні, — і підтримував теорію політично-державної переємнос-

ти між старим Києвом і тогочасною Москвою. Заради цього переможець Москви гетьман Сагайдачний пропонував їй союз 1620 року, Лаврентій Зизаній привіз до Москви рукопис свого “Катехізису” 1626 року, Кирило Транквіліон Ставровецький — рукопис свого “Учительного євангелія” 1627 року, а митрополит Петро Могила прислав 1640 року Ігнатія Старушича з пропозицією заснувати в Москві школу — першу школу — силами українського духівництва» [13, с. 34–35].

Багато визначних українців упокоїлися на цвинтарі Донського монастиря. Зокрема, тут спочиває Олександр Базилевич (1787, Бубнівська Сотня, нині — Черкаська обл. — 1843) — генерал-майор царської армії. На могилі зберігся напис: «Генерал-майор и кавалер Александр Иванович Базилевич скончался 24 января 1843 года на 55 году от рождения». Тут же лежить дочка: «Зинаида Александровна Бутовская, рожденная Базилевич» [7, с. 139]. На території монастиря також збереглися могили історика Дмитра Бантиша-Каменського (1778, Москва — 1850, Москва), Мусія Богаєвського (бл. 1700–1742) — військового капелана українського козацтва [8, с. 143]. З пізніших поховань — могила Антона Антонського (Прокоповича) (1763, Прилуки, тепер — Чернігівщина — 1848) — педагога і літератора. Навчався в Київській духовній академії, потім — у Московському університеті на медичному і філософському факультетах. Під час навчання був нагороджений трьома срібними медалями. Спочатку викладав натуральну історію в університетському пансіоні, потім працював ад'юнктом, а з 1794 — ординарний, з 1818 — заслужений професор Московського університету, у 1818–1826 роках — ректор цього вищого навчального закладу. У 1845–1846 роках — віцепрезидент Московського товариства сільського господарства; організував і першим очолив у Москві Товариство аматорів російської словесності [7, с. 134]. На території Донського монастиря є і родинні поховання виходців з України, зокрема Гатцуків: Євгена

Дмитровича Гатцука (1896–1957), Миколи Олексійовича Гатцука (?–?) — українського мовознавця, Олексія Олексійовича Гатцука (1832, Одеса — 1891), Олексія Яковича Гатцука (1797–1869).

Наші земляки знайшли останній притулок і в інших монастирях Москви. Наприклад, Гаврило Бужинський (1680-і–1731) — префект Московської слов'яно-греко-латинської академії в 1717–1718 роках, якого за наказом Петра I було призначено членом Синоду, директором усіх духовних училищ і друкарень; похований у Заіконоспаському монастирі Москви. Професор Московського університету Юрій Венелін (Гуца) (1802, Тибава, тепер — Свалявський р-н на Закарпатті — 1839) упокоївся на цвинтарі Данилового монастиря. На мармуровому пам'ятнику, поставленому на його могилі одеськими болгарами, напис: «Он первый напомнил свету о забытом, но некогда славном и могущественном племени болгар и пламенно желал его возрождения...» [8, с. 143].

Зрештою, заслуговують на увагу і цвинтарі поблизу Москви. Скажімо, український князь Михайло Глинський (друга половина XV ст. — 1534), який як маршалок парламенту Великого князівства Литовського міг перетворити його на Руське зі столицею в Києві, як цього вимагала руська партія, був вимушений 1507 року прибути до Москви, де його заарештували і кинули у в'язницю. Через три роки засудили до смертної кари, яку, щоправда, не виконали. Проте князю Михайлу Глинському довелося ще гібити в темниці аж до 1527 року, коли його звільнили із заборону виїжджати з Москви. Однак коли помер московський князь Василь III, то українського князя Михайла Глинського звинуватили в його отруєнні й знову кинули в тюрму, де він 15 вересня 1534 року помер [12]. Похований у Троїце-Сергієвій лаврі під Москвою.

Видатний український скульптор Федір Балавенський (1865, Люботин на Харківщині — 1943) під час війни переїхав до дочки в

Підмосков'я, потім до сина в сусіднє Ліознозове, де й помер [8, с. 140].

Могили українців збереглися на П'ятницькому, Ваганьківському та інших цвинтарях Москви. На Ваганьківському кладовищі, наприклад, покояться український композитор Семен Гулак-Артемівський (1813, Городище, тепер — Черкаська обл. — 1873) і видатний мовознавець Володимир Даль (1801, Луганськ — 1872), а також Лев Пащенко (1782—1834) — генерал-майор, учасник наполеонівських воєн, командир Охтинського порохового заводу.

У радянську добу найголовнішим некрополем Москви, як і всього СРСР, уважали поховання біля Кремлівської стіни й замурування в ній урн із прахами найбільш заслужених осіб. Виник цей некрополь ще в листопаді 1917 року, коли біля Кремлівської стіни поховали жертв збройних зіткнень з боку більшовиків під час захоплення ними влади в цьому місті. Згодом, після зведення

Могила письменника, лексикографа, етнографа В. Даля на Ваганьківському цвинтарі в Москві

в 1924 році Мавзолея Леніна, біля Кремлівської стіни сформувався комплекс некрополя, де поховано також багато вихідців з України. Звичайно, не всі ті, хто тут захоронений, заслужують на добру згадку, чимало з них як вірних прислужників більшовицького режиму будуть засуджені історією за вільні чи невільні репресії проти невинного населення, але нащадки повинні знати вчинене ними зло, аби застерегти тих, хто триматиме в руках владу. Зрештою, для власного очищення маємо знати вчинки своїх попередників.

Оглядаючи окремі могили вздовж Кремлівської стіни (справа наліво) [1], насамперед бачимо поховання передостаннього керівника Радянського Союзу, Генерального секретаря ЦК КПРС Костянтина Черненка (1911—1985), який народився в українській переселенській родині в Сибіру. Поряд — уродженець Луганщини Климент Ворошилов (1881—1969), якого вважали першим маршалом Радянського Союзу, а також могила ще одного уродженця Донбасу — Андрія Жданова (1896—1948), життєвий шлях якого розпочався в Маріуполі. Тут же — і могила уродженця Кам'янського (Катеринославщина) Леоніда Брежнєва (1906—1982). Звичайно, у похованні є і ті українці, якими ми найбільше пишаємося. У першу чергу — це генеральний конструктор ракетно-космічної техніки, житомирський Сергій Корольов, з ім'ям якого пов'язаний перший політ людини в космос. Захоронені тут і відважні льотчики українського походження, які загинули під час виконання бойових чи випробувальних польотів, а саме: Поліна Осипенко (1907—1939), Георгій Кравченко (1912—1943), Георгій Добровольський (1928—1971), Владислав Волков (1935—1971). Поряд — могили колишніх міністрів СРСР: Володимира Кучеренка (1909—1963), Олександра Рудакова (1910—1966), Івана Носенка (1902—1956). Спочивають тут і чотири маршали: Родіон Малиновський (1898—1967), Семен Тимошенко (1895—1970), Андрій Гречко (1903—1976) й Андрій Єременко (1892—1970).

Могила історика, філолога, археографа, фольклориста О. Бодяньського на Новодівичому цвинтарі в Москві

Перші троє були свого часу також міністрами оборони СРСР.

Серед тих, хто найбільше зганьбив Україну — одесити Лев Мехліс (1889—1953) і Андрій Вишинський (1883—1954), катеринославець Григорій Петровський (1878—1958). Довго пам'ятатимуть і українця Сергія Жука (1892—1957), одного з ініціаторів найбільшої гідрологічної авантюри — повороту сибірських річок до Казахстану і Центральної Азії.

Праворуч Кремлівської стіни захоронені воєначальник Сергій Каменєв (1881—1936), який народився в Києві, особистий помічник Сталіна Іван Товстуха (1889—1935), революціонер Валеріан Довгалевський (1885—1934), більшовицькі діячі Олексій Свидерський (1878—1933) і Олександр Цюрупа (1870—1928), льотчик Павло Федосєєнко (1898—1934), нарком освіти Анатолій Луначарський (1875—1933).

Серед московських меморіальних цвинтарів сьогодні найбільш престижний некрополь Новодівичого монастиря, відкритий з 1898 року, хоча поховання здійснювали і раніше, на так званому Монастирському цвинтарі. Біля Смоленського собору похований професор Московського університету Осип

Бодяньський (1808, Варва, тепер — Чернігівщина — 1877), видатний радянський геолог і палеонтолог Олексій Борисяк (1872, Ромни, тепер — Сумська обл. — 1944), учені світової величини Володимир Вернадський (1863, Санкт-Петербург — 1945) і Микола Гамалія (1859, Одеса — 1949).

Добре впорядкований сайт некрополя Новодівичого монастиря [11] подає чимало інформації про масове поховання тут і вихідців з України. Зокрема, на першій дільниці захоронений сумнозвісний Лазар Каганович (1893—1991), який залишив по собі недобру пам'ять. Тут же покояться відомий історик Євген Тарле (1874—1955) й інженер-електрик Андрій Кравченко (1882—1934).

Ті, кого можемо з вдячністю згадувати, захоронені на другій дільниці: письменник і журналіст, нащадок запорозьких козаків

Могила засновника Української академії наук, філософа акад. В. Вернадського на Новодівичому цвинтарі в Москві

Могила кінорежисера,
письменника, кінодраматурга О. Довженка
на Новодівичому цвинтарі в Москві

Володимир Гіляровський (1853–1935), видатний актор, уродженець Ясинуватої (Донецчина), Микола Гриценко (1912–1979) і його сестра – актриса Лілія Гриценко (1917–1989), соліст опери Іван Коваленко (1887–1943), актриси Ганна Орочко (1898–1965) і Віра Пашенна (1887–1962), хірург Петро Мандрика (1884–1943). Є тут і могили Дем'яна Бедного (Придворов Юхим Олексійович (1883–1945)), російського радянського поета-сатирика, і російського радянського письменника Михайла Булгакова (1891–1940), які народилися в Україні.

На третій дільниці спочивають видатний кінорежисер Олександр Довженко (1894–1956), авіаконструктор Дмитро Григорович (1883–1938), клоун Віталій Лазаренко (1890–1939) і радянський державний діяч Микола Байбаков (1911–2008).

Поряд, на четвертій, – Олександр Богомолець (1850–1935), батько всесвітньовідомого вченого, Президента Академії наук УРСР, академіка Олександра Богомольця, професор-металург Олександр Мостович (1881–1935) і письменник Микола Ляшко (1884–1953).

Більше українських могил на п'ятій дільниці Новодівичого цвинтаря. Тут поховані один з активних учасників боротьби проти українського національно-визвольного руху в 1950-х роках генерал-лейтенант Іван Горбатюк (1904–1957), письменник Ілля Гордієнко (1884–1957), артист Олександр Вертинський (1889–1957), віце-президент АПН РРФСР Микола Лесун (1880–1957), генерал Микола Харченко (1887–1957), інженер-архітектор Олександр Головченко (1908–1957).

На шостій дільниці поховані два видатні вчені, які були безпосередньо причетні до створення радянської атомної зброї – Микола Духов і Кирило Щолкін (1911–1968). Поряд з ними покуються режисер Юрій Шевкуненко (1920–1963) і його син – актор Сергій Шевкуненко (1959–1995), а також генерали Сергій Петриковський (Петренко) (1894–1964) й Андрій Стученко (1904–1972), підполковник зовнішньої розвідки СРСР Володимир Грінченко (1918–1997), генерал-лейтенант Федір Жеребченко (1907–1964).

На сьомій дільниці – могили видатного творця ракетної техніки, довголітнього керівника конструкторського бюро «Південне» в м. Дніпропетровську Михайла Янгеля, тричі Героя Радянського Союзу Івана Кожедуба (1920–1991), двічі Героя Радянського Союзу льотчика-випробувальника Амет-Хана Султана (1920–1971), Героя Радянського Союзу Володимира Судця (1904–1981), одного з керівників міністерства зв'язку СРСР Костянтина Сергійчука (1906–1971), радянського працівника Івана Марченка (1908–1972), державних діячів СРСР Василя Кузьменка (1904–1972), Леоніда Шевченка (1913–1972), Семена Задіонченка (1898–1972), Федора Манойла (1913–1972), Євгена Шкурка (1915–1973), Пан-

телея Черевка (1907–1969), Всеволода Бойка (1914–1970), режисера Олександра Птушка (1900–1973), громадського діяча Володимира Полтави (1910–1973), голови Ради Міністрів УРСР Леоніда Корнійця (1901–1969), міністра харчової промисловості Івана Сиволапа (1909–1968), актора Павла Гереги (1892–1960), співака Марка Бернеса (1911–1969), воєначальників Кузьми Галицького (1897–1973), Андрія Гетьмана (1903–1987), Григорія Орла (1904–1974), Федора Бондаренка (1919–1973), Гордія Левченка (1897–1981), Михайла Калашника (1903–1974), Якова Резніченка (1915–1970), Віктора Харченка (1911–1975).

Багатьма іменами своїх синів Україна представлена і на восьмій дільниці. Серед них — письменник Юрій Лебединський (1898–1959), інженер Євген Губенко (1911–1959), один із творців прославленого харківського танка Т-34 Микола Кучеренко (1907–1976), генерал-майор КДБ Володимир Вертипорох (1915–1960), інженер-будівельник Михайло Петренко (1904–1960), державний діяч Сергій Симоненко (1912–1960), архітектор Василь Світличний (1896–1977), двічі Герой Радянського Союзу льотчик Степан Супрун (1907–1941), воєначальники Микола Басистий (1898–1971), Павло Швидкий (1906–1961), Дмитро Самарський (1899–1960), Михайло Калачник (1903–1974), Андрій Стеценко (1903–1960), актор Федір Бондаренко (1903–1961).

На дев'ятій дільниці поховані міністр меліорації і водного господарства СРСР Євген Алексєєвський (1906–1979), довголітній представник Уряду УРСР при Раді Міністрів СРСР Юрій Дудін (1906–1976), художник Євген Кибрик (1906–1978), партійний діяч Олексій Кириченко (1908–1975), генеральний прокурор СРСР, головний обвинувач від СРСР на Нюрнберзькому процесі Роман Руденко (1907–1981), міністр геології СРСР Олександр Сидоренко (1917–1982), співак Леонід Утьосов (1895–1982), начальник Генерального штабу Збройних сил СРСР генерал армії Семен Штеменко (1907–1976).

Могила співака І. Козловського на Новодівичому цвинтарі в Москві

На десятій дільниці розміщені могили таких державних діячів українського походження, як Голова Президії Верховної Ради СРСР Микола Підгорний (1903–1983), заступник Голови Ради Міністрів СРСР Леонід Смирнов (1916–2001), міністри СРСР Юхим Славський (1898–1991), Михайло Лесечко (1909–1984), Петро Ломако (1904–1990), Борис Щербина (1919–1990). Останній, до речі, у найважчі дні Чорнобильської катастрофи керував рятувальними роботами безпосередньо на атомній станції. Є тут могила і державного діяча Михайла Євсеєнка (1908–1985), полярника Івана Папаніна (1894–1986), письменника Валентина Катаєва (1897–1986), літературо-

знавця Михайла Храпченка (1904–1986), партійного діяча Олександра Коваленка (1909–1987), генерального конструктора ракетних двигунів Валентина Глушка, льотчика Євгена Савицького (1910–1990), видатного вченого Петра Капиці (1894–1984) (він, до речі, лауреат Нобелівської премії з фізики; народжений за межами України, ніколи не цурався рідної мови й культури), світового рекордсмена Валерія Брумеля (1942–2003). Спочивають тут і всесвітньо відомий співак Іван Козловський (1900–1993), який був окрасою Большого театру СРСР, телеведучий Юрій Сенкевич (1937–2003), актори Клавдія Шульженко (1906–1984), Сергій Бондарчук (1920–1994), Клара Лучко (1925–2005), Людмила Гурченко (1935–2011).

На одинадцятій ділянці Новодівичого цвинтаря в основному поховані воєначальники: генерали й адмірали Микола Скрипко (1902–1987), Сергій Горшков (1910–1988), Григорій Бондаренко (1921–1988),

Володимир Толубко (1914–1989), Сергій Руденко (1904–1990), Іван Волошин (1923–1990), Петро Лащенко (1910–1992), Іван Черняхівський (1906–1945), видатні льотчики Валентина Гризодубова (1910–1993) і Георгій Береговий (1921–1995), авіаконструктор Ігор Шевчук (1953–2011), довголітній міністр цивільної авіації СРСР Борис Бугаєв (1923–2007), а також народжений у Поволжі, у родині українських переселенців, Гурій Марчук (1925–2013), який очолював Академію наук СРСР.

Родовідів видатних наших земляків з українськими прізвищами, які з'явилися на світ поза межами батьківської землі, ще дуже багато не досліджено. Вони могли народитися поза межами України в другому, третьому, четвертому поколіннях, однак не поспішали змінювати своє прізвище під кон'юктурний момент. Чимало з них у спогадах зазначали своє українське походження. Відтак наш обов'язок пам'ятати про їхні могили, тим паче, що вони ще сьогодні відомі.

1. *Абрамов А. С.* У кремлевской стены / Алексей Абрамов. – Москва : Политиздат, 1984. – 368 с.

2. *Артамонов М. Д.* Московский некрополь / М. Артамонов. – Москва : Столица, 1995. – 429 с.

3. Байковий некрополь : іст. фотоілюстрований довідник / авт.-упоряд. В. О. Жадько. – Київ : СПД Жадько В. О., 2004. – 239 с.

4. *Жадько В. О.* Український некрополь : іст. наук. довідник / В. О. Жадько. – Київ : СПД Жадько В. О., 2005. – 352 с.

5. *Жадько В. О.* У пам'яті Києва : наук. фотоілюстрований довідник-посібник / В. О. Жадько. – Київ : Фенікс, 2007. – 480 с.

6. *Кутинський М. І.* Некрополь України (довідник про місця поховання або смерті історичних і культурних діячів України від давнини до сучасності) / М. Кутинський // Дніпро. – 1990. – № 1. – С. 132–141.

7. *Кутинський М. І.* Некрополь України (довідник про місця поховання або смерті історичних і культурних діячів України від давнини до сучасності) / М. Кутинський // Дніпро. – 1990. – № 2. – С. 133–144.

8. *Кутинський М. І.* Некрополь України (довідник про місця поховання або смерті історичних і культурних діячів України від давнини до сучасності) / М. Кутинський // Дніпро. – 1990. – № 4. – С. 139–144.

9. *Кутинський М. І.* Некрополь України (довідник про місця поховання або смерті історичних і культурних діячів України від давнини до сучасності) / М. Кутинський // Дніпро. – 1990. – № 7. – С. 141–144.

10. *Лебединська Т. М.* Український некрополь Санкт-Петербурга / Т. М. Лебединська, П. М. Тарасенко. – Київ : Стило, 2007. – 136 с.

11. Новодевичий некрополь [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://novodevichiy-necropol.narod.ru/index.htm>.

12. *Сергійчук В. І.* Соборна пам'ять України : календар-альманах, 2014 / Володимир Сергійчук. – Вишгород : Сергійчук М. І., 2013. – 288 с.

13. *Шерех Ю.* Не для дітей: літературно-критичні статті й есеї / Ю. Шерех. – New York : Пролог, 1964. – 414 с.